

توسعه پایدار از منظر دین مبین اسلام

صالح رحیمی*

تاریخ دریافت مقاله: ۹۴/۱۲/۱۸

تاریخ تأیید مقاله: ۹۵/۴/۲۱

چکیده

هدف از نگارش این مقاله بررسی توسعه پایدار از منظر اسلام است. به عقیده مسلمانان، اسلام دینی است که برای همه شئون حیات انسان در دنیا و عقبی سخن گفته است. بنابر این، در مورد مؤلفه‌های توسعه پایدار نیز می‌توان از نگاه آموزه‌های دینی به این موضوع نگریست. توسعه پایدار می‌تواند به عنوان فرایند آگاهانه استفاده از منابع طبیعی تعریف شود، نسل‌های آتی می‌توانند از زندگی بهتر و باکیفیت‌تر، بهبود مستمر استانداردهای زندگی و محیط زیست پایدار بهره‌مند شوند. در واقع، مفهوم توسعه پایدار به عنوان پاسخی به نیاز انسان در نظر گرفته می‌شود که بین حفاظت محیط زیست با توسعه اقتصادی- اجتماعی تعادل ایجاد کند. بنابر این، با توجه به اهمیت مفهوم توسعه پایدار در دنیای کنونی، این مقاله به ویژگی‌ها و ابعاد مرتبط با توسعه پایدار از منظر اسلام خواهد پرداخت. پژوهش حاضر از نوع تحلیل متون است و بر اهمیت و توجه اسلام به سه موضوع اجتماع، اقتصاد و محیط زیست که مؤلفه‌های اصلی تشکیل دهنده مفهوم فوق هستند می‌پردازد و در نهایت گفته خواهد شد که این مؤلفه‌ها، در اسلام نیز مورد توجه بوده و از آنجا که افراد جامعه اسلامی به زبان دین بیش از زبان علم آگاهند و آن را می‌پذیرند، استفاده از زبان دین در هدایت افراد و جامعه به سمت توسعه پایدار مؤثر است.

واژگان کلیدی: توسعه پایدار، اقتصاد، اجتماع، محیط زیست، اسلام، پایداری.

الف) مقدمه

سال ۱۹۹۲ کنفرانس سازمان ملل در مورد محیط زیست و توسعه، با عنوان «نشست زمین»^۱ در ریودوژانیرو برزیل برگزار شد. تا این زمان، این بزرگ‌ترین کنفرانس بین‌المللی بود که با حضور ۱۷۰ کشور برگزار می‌شد و بیش از ۲۵۰۰ سمن^۲ و حدود ۸۰۰۰ روزنامه‌نگار در آن حضور داشتند. هدف این کنفرانس، تعیین دستورالعملی برای اجرای توسعه پایدار در آینده بود. چالشی که وجود داشت، نیاز به اجماع در بالاترین سطح سران بود؛ به نحوی که برای اولین بار، سران دولت‌ها گرد هم آمدند تا به مسئله محیط زیست بپردازند. تا این زمان اصطلاح توسعه پایدار با وجود محدودیت‌های سازمان‌های محیط زیستی جهانی رواج عام یافته بود (ادامز، ۱۹۹۰: ۲). از طریق برنامه دستورالعمل ۲۱^۳ کنفرانس سازمان ملل، انگیزه عمده برای ایجاد اندیشه پایداری در مقیاس‌های جغرافیایی متنوع، از مقیاس جهانی گرفته تا منطقه‌ای و محلی ایجاد شد (هریس، ۲۰۰۳). موضوع توسعه پایدار هم‌اکنون در ادبیات پژوهشی در سطح جهان، در حال گسترش است. چالش جهانی توسعه پایدار در یک مجموعه وابستگی متقابل محیط زیستی که شامل توسعه اجتماعی و اقتصادی است قرار می‌گیرند (البت، ۲۰۰۶: ۸). با توجه به اهمیت موضوع توسعه پایدار در جهان، به اهمیت این موضوع از نگاه اسلام پرداخته می‌شود. اگرچه موضوع توسعه پایدار از مباحث مطرح شده در دوران اخیر است، اما توجه به بخش‌های اصلی آن در اسلام دارای پیشینه است.

مطالعه فازرینا و زهدی^۷ (۲۰۱۴) نشان می‌دهد که اسلام بر مبنای قوانین شریعت دارای ارزش‌ها و اصولی در مورد پایداری محیط زیست است. این فرامین اسلامی سبب استفاده از منابع و محیط زیست به شیوه‌هایی است که تضمین‌کننده تعادل، صلح و پایداری است. اسلام، اصولی از قبیل خلیفه‌اللهی، توحید، اقتدار و فطرت را به منظور حمایت و سودبردن از محیط زیست سودمند می‌داند. حداد (۲۰۱۲) بر این باور است که آیین اسلام رویکردی متعادل به مدیریت غذا و نیز کسب امنیت پایدار غذایی دارد. این رویکرد شامل ابعاد اجتماعی، معنوی، تهیه منابع، امنیت و مسائل مرتبط با امور خیریه است. وی اظهار می‌دارد، چنانچه

1. Earth Summit.
2. NGO.
3. Adams.
4. Agenda 21.
5. Harris.
6. Elliott.
7. Fazreena & Zuhdi.

هماهنگی بین قول خداوند و فعل انسان صورت گیرد، امنیت غذایی، بدون توجه به زمان یا مکان ایجاد می‌شود. حسن (۲۰۰۶) ضمن تعریف توسعه پایدار از منظر اسلام، به تفاوت‌های دو رویکرد سکولاریسم و اسلام در قبال توسعه پایدار می‌پردازد و بر این باور است که رویکرد اسلامی در حفاظت از محیط‌زیست سازگارتر است و نتیجه می‌گیرد که موضوعات مرتبط با توسعه پایدار دارای پیچیدگی‌های معنوی، اخلاقی، اجتماعی و سیاسی است؛ به نحوی که آن اقتصادها و اقتصاددانان به تنهایی قادر به حل مشکل آن نیستند. ابورونیا و سکستون^۱ (۲۰۰۶) نیز بر این باورند که مفهوم توسعه پایدار در بطن مفاهیم اسلامی قرار دارد و طرح مجدد آن فرصتی است به منظور طراوت بخشیدن به رابطه بین انسان و محیط‌زیست. توحیدی‌نیا (۱۳۹۱)، در بررسی خود، عدل را شرط لازم برای توسعه پایدار می‌داند. فراهانی‌فرد و محمدی (۱۳۹۰)، با طرح دیدگاه‌های متضاد در خصوص منشأ بحران‌های زیست محیطی، این عقیده را مطرح می‌کنند که دین با طراحی یک نظام زیست محیطی هماهنگ با سایر نظام‌های اجتماعی، نه تنها زمینه تخریب آن را ایجاد نمی‌کند، بلکه موجبات ارتقا و بهبود منابع زیست محیطی را نیز ایجاد می‌کند. بژی (۱۳۸۹) بر این باور است که در ده‌های اخیر، افزایش سریع جمعیت، سودانگاری، غلفت در عمل به فرامین عالیة اسلامی در زمینه رابطه انسان و محیط‌زیست، باعث چالش‌هایی در محیط زندگی در کشورهای اسلامی شده و سعی کرده است با یادآوری جایگاه محیط‌زیست در دین مبین اسلام به ارائه راهکارهای جهت رفع چالش‌های موجود در این جوامع بپردازد. شاه‌ولی و لاجینی (۱۳۸۸) رفتار اخلاقی را برای برنامه‌ریزی آینده بشر مناسب می‌دانند. آنها نارسایی علوم مدرن را در حل مسائل زیست محیطی مطرح می‌کنند و اصول اسلام در استفاده پایدار از آب را به عنوان راهکار مکمل برای حل چالش‌های مربوط به منابع آب می‌دانند. حبیبی (۱۳۸۲) نیز عنوان می‌کند که اسلام و آموزه‌های اسلامی توجه بسیار زیادی به حفظ محیط‌زیست و توسعه پایدار دارد و در صورت محقق شدن دستورهای اسلام، منابع طبیعی به صورت مناسب مورد بهره‌برداری قرار خواهد گرفت.

در بررسی‌های صورت گرفته، تأکید بیشتر بر یکی از ابعاد مهم توسعه پایدار؛ یعنی محیط‌زیست بوده است. بررسی حاضر تلاش دارد با مدخلیت قرار دادن سایر مؤلفه‌های توسعه پایدار، شمای کلی از توسعه پایدار را از منظر دین مبین اسلام ترسیم کند.

اسلام یک دین صرف نیست؛ بلکه شیوه اجتماعی زیستن را نیز القا می‌کند. اسلام، هم نگرش جهانی و هم چارچوب هدایت بر اعمال انسان را در تمام وجوه زندگی ارائه می‌دهد. در طول تاریخ، اندیشمندان مسلمان قوانین مربوط به حقوق حیوانات، توسعه شهری، قوانین مربوط به استفاده از آب، جنگل، حیات وحش، استفاده از زمین و دیگر وجوه مدیریت منابع طبیعی محدود در زمین را گسترش داده‌اند (زی‌دین، ۱۹۹۰). توسعه برای مسلمانان، مفهوم جدیدی نیست. قرآن و حدیث برای رفاه انسان از بعد مادی و معنوی چارچوب ارائه می‌کند. بیش از ۵۰۰ آیه از آیات قرآن مرتبط به محیط زیست است و اینکه چگونه انسان‌ها با آن تعامل داشته باشند. مثال‌های متعددی از زندگی پیامبر عظیم‌الشأن (ص) و فرمایشات ایشان وجود دارد که الگویی برای حق و عدالت ارائه می‌دهد. (ابرونیا و سکستون، ۲۰۰۶)

آموزه‌های معنوی، ارتباط ما را با جهان غیر انسانی فراهم کرده و مشارکت مناسب و ناگزیر ما را با هوا، خاک و آب و دیگر موجودات زنده خاطر نشان کرده است. از لحاظ تاریخی، دین به ما آموخته است که در مورد طبیعت با توجه به علایق انسانی، باورها و ساختارهای اجتماعی عمل کنیم. از طریق باورهای دینی و قوانین، طبیعت را اجتماعی کرده و آن را در قالب مفاهیم انسانی قرار داده‌ایم، تا حدی که نیازهای انسانی برآورده شود. هم‌اکنون نیز دین ندای طبیعت به انسان است. قوانین دینی این توانایی را دارد که زندگی هماهنگ با طبیعت را در جامعه تشویق کنند و این می‌تواند مبنایی برای توسعه پایدار باشد (مبراتو، ۱۹۹۸). مطالعه نگرش اسلام در مورد توسعه پایدار، نظرات ارزشمندی برای درک و بهبود توسعه در جوامع دینی ارائه می‌دهد.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
تیم جامع علوم انسانی

(ب) مفهوم توسعه پایدار از نگاه اسلام

طی دو سده گذشته و به خصوص پنج دهه گذشته، اقتصاد جهانی شاهد رشد زیادی بوده و شرایط سیاره زمین و به خصوص حیات بشر تغییرات فراوانی کرده است (همان). توسعه پایدار به تداوم توسعه در طی زمان اشاره دارد. گفته می‌شد که تا اواخر دهه ۱۹۹۰، بیش از ۷۰ تعریف برای توسعه پایدار رایج بوده است (هولمبرگ و سندبروک، ۱۹۹۲). تعریف سنتی

1. Izzi Dein.
2. Mebratu.
3. Holmberg & Sandbrook.

از توسعه پایدار در گزارش کمیسیون برانتلند^۱ چنین مطرح شد: «توسعه‌ای که نیازهای زمان حال را بدون در مخاطره انداختن قابلیت نسل آینده در تأمین نیازهایش فراهم می‌کند» (برانتلند، ۱۹۸۷). بحث‌های مرتبط با توسعه پایدار، بدون تردید در شیوه مدیریت منابع طبیعی، سلامت انسان و محیط زیست، افزایش غذا و طراحی محصولات و فرایندهای صنعتی در قرن ۲۱ تأثیرگذار خواهند بود (سیکدار^۲، ۲۰۰۰). به باور مبراتو (۱۹۹۸) تعریف WCED از توسعه پایدار در گسترش نگاه جهان با احترام به آینده سیاره زمین بسیار مؤثر افتاده است. فلسفه توسعه پایدار از نگاه اسلام، شامل ایجاد تعادل بین ابعاد محیط زیست، اقتصاد و اجتماع بیان شده است. توسعه پایدار به معنی تعادل رفاه مصرف‌کننده، مطلوبیت اقتصاد، رسیدن به تعادل اکولوژیکی در قالب تکامل دانش بنیاد و مدل اجتماعی فعال که عدالت اجتماعی را تبیین می‌کند، تعریف شده است (هریس، ۲۰۰۳؛ ابورونیا و سکستون، ۲۰۰۶). توسعه پایدار از انسان می‌خواهد که از منابع به بهترین نحوه استفاده کند؛ زیرا منابع نیز به محیط زیست وابسته‌اند. تعریف سنتی از توسعه پایدار، شامل توسعه نیازهای انسانی، حفاظت و نگهداری منابع محیط زیستی و حفظ توانایی نسل‌های آینده به منظور برآورده کردن نیازهایشان است.

مفهوم توسعه پایدار به عنوان پاسخی به نیاز انسان در نظر گرفته می‌شود که بین حفاظت محیط زیست با توسعه اقتصادی اجتماعی تعادل ایجاد کند. در مطالعه هریس (۲۰۰۳) سه وجه توسعه پایدار تفکیک شده است. این سه موضوع به عنوان زیرمجموعه‌های توسعه پایدار پذیرفته شده است. در واقع؛ امروزه اطلاق مفهوم توسعه پایدار به هر جامعه‌ای، مستلزم توسعه پایدار آن جامعه در ابعاد مختلف اجتماعی، اقتصادی و محیط‌زیستی است. بر این مبنا در ادامه، به بررسی این وجوه از منظر اسلام پرداخته می‌شود.

ج) اسلام و انسان

بحث‌های راجع به پایداری، از مباحث اکولوژیکی و محیطی به سمت موضوعات اجتماعی و اقتصادی تغییر یافته‌اند؛ به نحوی که مفهوم پایداری اجتماعی به عنوان موضوعی مستقل مطرح شده است (دمپسی و همکاران^۳، ۲۰۱۱). درک انگیزه رفتارهای پایدار بسیار حائز اهمیت

1. Brundtland.

2. Sikdar.

3. Dempsey, Bramley, Power, & Brown.

است. آینده انسان و سیاره زمین و نیز انواع دیگر گونه‌ها، ممکن است به فهم کامل و درستی از رفتارهای پایدار وابسته باشد (مینتون، کیل و کیم، ۲۰۱۵). قوانین اسلام به نام شریعت، به عمل و رفتار انسان مرتبطاند و به مقولات اعمال واجب (واجبات)، اعمال مستحب (اعمال اخلاقی)، اعمال مباح (اعمال مجاز)، اعمال مکروه (اعمال ناپسند) و اعمال حرام (اعمال ممنوع) تقسیم می‌شوند و بر مسلمانان واجب است که به این فرایض عمل کنند. (بوروینا و سکستون، ۲۰۰۶)

در نهاد و سرشت انسان، گرایش به حیات اجتماعی نهفته است. در آیاتی متعددی، قرآن با عناوینی از قبیل انسان، بشر، ناس و بنی آدم به انسان پرداخته است. مفهوم حقوق انسان نیز راهش را تلویحاً از میان عدالت اجتماعی یافته است (عبدالرزاق و احمد، ۲۰۱۴). از منظر اسلام، انسان جانشین خداوند در روی زمین است (بقره: ۳۰) و به وی گفته شده است که از منابع روی زمین استفاده کند بدون اینکه آنها را به انحصار خود درآورد. مسلمانان باید از زمین با توجه به دستورات کلام الهی و فرمایشات پیامبر اکرم (ص) بهره‌برداری کنند؛ به شرط اینکه نیازهای کنونی آنها برآورده شود، بدون اینکه حقوق نسل‌های آینده را به مخاطره بیندازد. اسلام روش انسانی نگاه کردن به جهان را به عنوان فرهنگ مدنی آرام و آسایش‌بخش و شیوه زندگی صحیح را ترسیم می‌کند (هریس، ۲۰۰۳). عواملی که از ناحیه قوانین اسلام به عنوان نگاه خاص اسلام در موضوعات ارزشی جامعه مدنظر هستند و سبب پیوند اجتماع می‌شوند، عبارتند از: مسئولیت، شورا، توازن (عدل و احسان)، وقف و صدقه. این عوامل مهم‌ترین شاخص‌های برنامه توسعه پایدار در اسلامند (بوروینا و سکستون، ۲۰۰۶). اسلام به عنوان یک دین و یک نظام زندگی بخش، تلاش دارد انسانیت را از افتادن در ورطه غفلت، ناامیدی، انحطاط، بی‌عدالتی و فلاکت برحذر دارد و نجات‌بخش او باشد. اسلام از طریق فراگرفتن کل نظام باورها، اخلاق، عبادات و فعالیت مادی، راه حل درستی به منظور تصفیه انسان در جهان مادی ارائه می‌دهد. این امر می‌تواند از طریق حذف بی‌عدالتی و اصلاح انحرافات، تعلیم، کنترل و قوانین اجتماعی که تنظیم‌کننده جنبه‌های مختلف زندگی‌اند حاصل شود (الغزالی، ۱۹۹۴). در اسلام، انسان به واسطه دانش، بر تمامی مخلوقات برتری دارد. خداوند مسیر انسان را در دل بستگی به ایمان صحیح و سرشت پاک که به وی اعطا شده است، قرار داد. (الاسرا: ۷۰)

از نگاه اسلام، مفهوم نیازهای انسان بر این مبنا استوار است که همه جهان توسط

1. Minton, Kahle & Kim.
2. Abdulrazak & Ahmad.
3. El ghazali.

خداوند خلق شده و انسان دارای دو نیاز اساسی است؛ نیازهای معنوی که از طریق ایمان به خدا حاصل می‌شود و نیازهای مادی که توسط استفاده بهینه از همه منابعی که خداوند برای او خلق کرده، تأمین می‌شود. هدف قوانین اسلام، تعالی سعادت تمام ابنای بشر از طریق صیانت از دین، نفس، عقل، فرزند و دارایی است. این مفاهیم متضمن خرد، شفقت و عدالتند. مسلمانان باید از لحاظ جسمی و روحی توانا باشند تا به این اهداف برسند. رشد سریع اقتصادی همراه با اولویت ارضای نیازهای اساسی و اجتناب از اصراف از ملزوماتی‌اند که در رفتن به این مسیر به آنها کمک می‌کند. (حسن، ۲۰۰۶)

نگاه اسلام این‌گونه است که هر چیزی که بر روی زمین خلق شده، برای انسان و هدیه خداوند به وی است. اگر چه آن هدیه، عطایی است که شرط استفاده از آن مسئولیت‌پذیری است. بنابر این، زمین، عرصه آزمایش بشر است و آزمون‌ها هم معیاری برای قدردانی انسان از خداوندند (خالد، ۲۰۰۲). مسلماً در آفرینش آسمان‌ها و زمین و در پی یکدیگر آمدن شب و روز، برای خردمندان نشانه‌هایی است. همانان که خدا را ایستاده و نشسته و به پهلو آرمیده یاد می‌کنند و در آفرینش آسمان‌ها و زمین می‌اندیشند پروردگارا اینها را بیهوده نیافریده‌ای منزهی تو پس ما را از عذاب آتش دوزخ در امان بدار (آل عمران، ۱۹۱-۱۹۰). قرآن، تصویری از خلیفه‌اللهی انسان ترسیم کرده که بر روی زمین، امین و مسئول هدایت خود به سمت سایر انسان‌ها، مخلوقات و زمین است. انسان آفریده شد تا خداوند را بپرستد و با عمل متوازن به دستورات خداوند، به اعتماد خداوند عمل کرده و باعث رضایت وی شود. سوء استفاده از قدرت خدادادی یا نقض قوانین یا سلب اعتماد وی، فقط سبب خسران سرای آخرت می‌شود.

د) اسلام و اقتصاد

توسعه اقتصادی به مفهوم کنونی آن، بعد از جنگ جهانی دوم رواج یافته است. توجه به توسعه اقتصادی، آن‌گونه که این اصطلاح اکنون رایج است، در مورد کشورها یا مناطقی گفته می‌شود که در قیاس با دیگر کشورها در سطح کمتر توسعه یافته‌اند و آنچه استنباط می‌شود این است که باید، به طریقی توسعه یابند (هریس، ۲۰۰۳). فهم تاریخی ما نشان از این دارد که هر نظام شناخته‌شده بشری، متأثر از اصول اخلاقی است. در تفکر اقتصاد غرب،

1. Hassan.

2. Khalid.

ارزش‌های اخلاقی به عنوان موجودیت عرضی محتوای روشی آن نظام‌ها مورد توجهند؛ در حالی که ارزش‌های اخلاقی در نظام اسلامی به عنوان ارزش‌های فطری در نظر گرفته می‌شوند (الغزالی، ۱۹۹۴). بخش عمده اخلاق در هر فعالیت اقتصادی در اسلام، تدارک عدالت، صداقت و انصاف و تضمین حق و حقوق تمام بخش‌هاست. اقتصاد اسلامی طی دو دهه گذشته با جهش به سمت ایجاد و گسترش یک نظام مشارکتی اسلامی توسعه فراوانی یافته است (ابوتپانجه، ۲۰۰۹). اسلام به تعهد در فعالیتهای اقتصادی که سبب گسترش اهداف اجتماعی شود، اهمیت می‌دهد و حتی محدودیت‌هایی که در زمینه کارآفرینی در اسلام وضع شده، به معنای کاهش فعالیت‌هایی است که می‌توانند به جامعه آسیب برسانند. برخی از فعالیت‌های منع شده در قوانین اسلامی، از نگاه اخلاقی نیز بسیار مضرند؛ از قبیل فعالیت‌های مربوط به قمار و خرید و فروش مشروبات الکلی. اگر چه فعالیت‌های مرتبط با ایجاد و حفظ اقتصاد ثابت و عادلانه ارج نهاده می‌شوند، اعمال چنین محدودیت‌هایی باعث منع پذیرش خطرات غیر ضروری و احتکار در جامعه می‌شود. بحران‌های اقتصادی اخیر در جوامع غربی، بسیاری از خطرات ناشی از فعالیت‌های اقتصادی نامحدود در اقتصادهای غربی را آشکار ساخته است. (حسن و هیپلر، ۲۰۱۴)

ه) مؤسسات توسعه پایدار در اسلام

از منظر اسلام، توسعه اقتصادی باید مبنی بر ارزش‌های اسلام باشد. اقتصاد اسلامی بر مسئولیت انسان در استفاده، تخصیص و حفظ منابع طبیعی به عنوان ارمان خداوند برای تمام بشریت توجه دارد. اقتصاد اخلاقی اسلام به عدالت اجتماعی، از بین بردن فقر و حفاظت از اکوسیستم توجه خاص دارد. اقتصاد اسلامی راهبردهای نوینی را برای رشد و پیشرفت ارائه می‌دهد که اغلب شامل ترکیبی از ارزش‌های اسلامی و اقتصاد باز است. اقتصاد اسلامی قصد اجرای یک مدل توسعه‌ای را دارد که می‌تواند از وجوه مختلف اقتصادی، اجتماعی، محیط زیستی و معنوی پایدار باشد. به تعبیری؛ دین در جهان معاصر هنوز می‌تواند منبعی مهم از ارزش‌های الهام بخش زندگی اجتماعی و اقتصادی بشر باشد. (آنزوری، ۲۰۰۸)

عبارات زیادی در مورد فقر و افراد فقیر در اسلام وجود دارد. روش اسلام برای کاهش

1. Abu-Taponjeh.
2. Hassan & Hippler.
3. Atzori.

فقر بر توسعه منابع انسانی در ارائه فرصت شغلی مرتبط متمرکز است. مؤسساتی که در مشارکت مالی به فقرا کمک می‌کنند عبارتند از: نزدیک‌ترین خویشاوندان؛ همسایگان با توجه به حقوق همسایگی؛ دیگر افراد به شکل حمایت خیرانه (مثل زکات)، مشارکت اجباری یا از طریق وقف. زکات و بیت‌المال دو مؤسسه‌ای هستند که می‌توانند مشکل فقر را در جامعه اسلامی تا حد زیادی حل کنند. بیت‌المال توانایی زیادی در رسیدگی به امور فقرا دارد. دیگر نظام‌ها از قبیل مضاربه و مشارکه، ابزارهای مشارکت عمومی غیر دولتی‌اند که در اسلام برای کاهش فقر به کار می‌روند. اسلام؛ زکات، صدقه و نظام وراثت را برای نهادینه کردن مسئولیت اجتماعی ایجاد کرده است. اسلام، افراد را به مشارکت در محافظت و توسعه پایدار منابع طبیعی از طریق وقف تشویق کرده است (ابوموقلی، ۲۰۱۶). دو موضوع مضاربه و مشارکه در اسلام، توافقات تسهیم سودند. تحت این توافقات، کارآفرین قادر است پول را از مؤسسه مالی قرض بگیرد؛ اما به جای پرداخت بهره به مؤسسه مالی، سهم مشخصی از سود یا زیان را به آن مؤسسه بپردازد. در مضاربه، مؤسسه مالی تمام سرمایه مورد نیاز را تهیه می‌کند و کارآفرین مسئول ارائه تخصص خویش در انجام کار است. مشارکه نیز رابطه‌ای مشابه است که تحت آن شرایط، کارآفرین بخشی از سرمایه را نیز تهیه می‌کند. تمایل به مشارکت، سازوکار مالی مورد قبول در بیشتر مؤسسات مالی است؛ زیرا طی شرایط آن، علایق وام‌دهنده و کارآفرین همسو می‌شود. (حسن و هیپلر، ۲۰۱۴)

و) اسلام و محیط زیست

وحدت، امانتداری و مسئولیت، سه مفهوم مهم در اسلامند که به عنوان سه ستون اخلاقی محیط زیست در اسلام نیز مطرح‌اند (کاملا، گاهوفر و هسلا، ۲۰۰۶). توجه به انسان‌ها، خود بخشی از نگاه و توجه به محیط زیست طبق آموزه‌های اسلام است. خداوند در مورد آفرینش انسان در قرآن می‌فرماید: «من انسان را از گل آفریده‌ام» (ص: ۷۱). بنابر این، انسان نیز بخشی از محیط زیست است و از آن آفریده شده است. نگاه اسلام به محیط زیست، نگاهی جامع و روشن است. آیات زیادی از قرآن کریم درباره تشریح طبیعت و پدیده‌های طبیعی است. توجه به محیط زیست در قوانین اسلام و تأکید آن بر استفاده صحیح و منع

1. Abumoghli.

2. Kamlaa,, Gallhofer & Haslam.

تخریب طبیعت، دلالت بر توجه اسلام بر توسعه پایدار است. جامعه انسانی به محیط زیست وابسته است اگرچه در مقام مقایسه، محیط زیست بدون جامعه نیز بقا دارد. اقتصاد، وابسته به جامعه و محیط زیست است؛ اما جامعه برای بسیاری از مردم، بدون اقتصاد معنی ندارد. (گیدینگز، هاپود و اوبرین^۱، ۲۰۰۲)

محیط زیست در اسلام محوریت دارد. مفاهیم متعدد اسلامی یا اصول عمده‌ای در قرآن و قول و فعل پیامبر(ص)، از قبیل توحید، خلیفه‌اللهی، امت، عدل، احسان، حکمت و تواضع، حامل مضامین جایگزین راجع به رابطه بین انسان و محیط زیست‌اند. در قوانین اسلامی که راهنمای مسلمانان است، چنین توجهاتی منعکس شده است. رنگ سبز بیش از سایر رنگ‌ها برای مسلمانان مورد توجه و تکریم است و این نشانگر احساسی عمیق در توجه به ارزش طبیعت برای خداوند و مسلمانان است و این رنگ در پرچم کشورهای زیادی که به نحوی متأثر از آیین مبین اسلامند، وجود دارد (کاملا، گاهوفر و هسلام، ۲۰۰۶). افشاری^۲ (۱۹۹۴) جهاد سبز^۳ را نسخه مناسب برای حل معضلات محیط زیستی می‌داند.

تهدیدهای محیط‌زیستی عبارتند از: آلودگی آب، هوا و خاک. آلاینده‌های هوا خود شامل انواع مختلفی از قبیل مواد ریزمعلق در هوا می‌شوند. حفاظت، نگهداری و توسعه محیط زیست و منابع طبیعی یک وظیفه و دستور دینی است که هر مسلمانی باید به آن عمل کند. این تعهد از مسئولیت فردی نشئت گرفته است. واژه زمین بارها در قرآن ذکر شده است. بر مبنای عقاید اسلامی، جهان توسط خداوند با هدف خاصی و در زمان معینی خلق شده است. استفاده از منابع طبیعی، امانتی است که به بشر اعطا شده است؛ انسان صرفاً مدیر و ذی نفع است نه مالک آن. امت اسلامی با صفت «میان‌رو»^۴ در قرآن کریم توصیف شده است؛ امتی که در همه چیز از اسراف می‌پرهیزد. بنابر این، مسلمانان باید از زمین و مواهب آن با قبول مسئولیت بهره ببرند، صادقانه از آن حفاظت و نگهداری کنند، از آن در حد نیاز و با ملاحظه استفاده کنند و آن را در شرایط مطلوبی برای نسل‌های آینده نگه دارند. از آنجا که انسان خلیفه‌اله بر روی زمین است، لازم است با تدبیر از خواست‌ها و حقوق دیگران مراقبت کند و با توجه به امتیازی که در مورد زمین به او اختصاص یافته، به عنوان مالکیت

1. Giddings, Hopwood & O'Brien.

2. Afshari.

3. Green Jihad.

مشترک با نسل آینده آن را در نظر بگیرد. قرآن به اهمیت آب تأکید دارد: «ما فرستادیم از آسمان آب پاک را به نحوی که بتواند زمین مرده را زنده و حیوانات و انسان‌ها را سیراب گرداند» (فرقان: ۸۴-۴۹). پیامبر فرمود: آب را هدر ندهید، حتی اگر در کنار رودخانه باشید. قرآن به ما می‌آموزد که تعادل را حفظ کنیم، همان‌گونه که جهان بر مبنای توازن و تعادل خلق شده است (انبیاء: ۱۷-۱۶). استفاده از آموزه‌های مذهبی برای انتقال مفاهیم توسعه پایدار، ابزار مناسبی است؛ همچنان که ارزش‌های مذهبی برای مسلمانان از زبان اصطلاحات علمی نوین پذیرفتنی‌ترند. (ابوموقلی، ۲۰۱۶)

اسلام خواستار استفاده مطلوب از منابع طبیعی و تخریب حداقلی است. خداوند در قرآن فرموده است: «بخورید و بیاشامید، اما اسراف نکنید؛ خداوند اسراف‌کاران را دوست ندارد» (اعراف: ۳۱) و «پیروی نکنید از فرمان زیاده‌خواهان، که باعث تباهی در زمین هستند و عمل نیکو انجام نمی‌دهند» (شورا: ۱۵۲-۱۵۱) و «باعث تخریب در زمین نشوید، هنگامی که به آن فرمان داده شده است» (اعراف: ۵۶). خداوند تنوع زیست^۱ را نیز به منظور استفاده انسان خلق کرد و خواست انسان از تخریب و آلودگی آن جلوگیری کند؛ لذا او در استفاده پایدار از آن مسئولیت دارد.

در قرآن کریم آیات فراوانی وجود دارد که در آنها به پدیده‌های طبیعی اشاره شده است. در اغلب این آیات به مطالعه کتاب آفرینش و تدبّر در آن توصیه شده است. خداوند در قرآن، گاه به برخی از مظاهر طبیعت (عصر، تین، شمس، تکویر، فجر) سوگند خورده است. طبیعت، یکی از منابع معرفت و از آیات روشنگر و هدایتگر الهی است. شناخت عالم طبیعت و قوانین حاکم بر آن و ایمان به هدفمندی جهان و انجام اعمال شایسته بر طبق این علم و ایمان و بهره‌گیری صحیح از مواهب آن، دستور مؤکد قرآن است. قرآن کریم (غاشیه: ۲۰-۱۷) کسانی را که به طور سطحی به عالم طبیعت می‌نگرند، نکوهش و آنان که با تفکر در آن می‌نگرند، ستایش می‌کند (روحانی‌نژاد، ۱۳۸۲: ۵۶). از دیدگاه قرآن، رابطه انسان با طبیعت رابطه‌ای مثبت است. انسان پذیرای طبیعت است، نه دافع آن. انسان با جهان انس دارد و با آن بیگانه نیست. طبیعت برای انسان در حکم آیه و نشانه‌ای است که با وجود خود، وجود خدا را نشان می‌دهد (نصری، ۱۳۷۹: ۳۴۱). موسوی (۱۳۷۳: ۲۰۱) شهید مطهری، رابطه انسان با طبیعت را به صورت رابطه «کشاورز با مزرعه»، «بازرگان با تجارت» و «عابد با معبد» تشبیه کرده است. از

1. Biodiversity.

این رو، نه تنها طبیعت به عنوان بستر تکامل مادی و معنوی انسان به شمار می‌آید و انسان مسلمان نه تنها به خصومت با آن نمی‌پردازد، بلکه از طریق ارتباط با طبیعت و تفکر در نظم و زیبایی‌های آن، سعی می‌کند تا حد امکان رموز طبیعت را دریافته، با کشف اصول و قوانین حاکم بر آن، ضمن بهبود شرایط زندگی مادی، به تکامل علمی و معنوی خود نیز کمک کند. بحران محیط‌زیست در جهان امروز، در حقیقت یک بحران اخلاقی است و راه حل اخلاقی می‌طلبد و مستلزم تلاش برای دستیابی به اصول اخلاقی است که نحوه دخالت بشر را در محیط‌زیست تنظیم کند. نحوه تصرف آدمی در محیط‌زیست و عملکرد او در این زمینه، عملاً با جهان‌بینی او ارتباط مستقیم دارد (محقق داماد، ۱۳۷۳). در جهان‌بینی اسلام، بهترین افراد نزد خداوند، پرهیزگارترین آنهاست. تقوا در اسلام صرفاً انجام فرایض دینی نیست، بلکه شامل مسئولیت انسان در برابر تمام آموزه‌های اسلام است.

ز) بحث و نتیجه‌گیری

توسعه پایدار، تحقق نهایی خواست همه را برآورده می‌کند (پاتر^۱، ۱۹۹۷). پایداری، که بیش از سه دهه قبل تعریف شده، در سطح وسیعی به عنوان چارچوب مفهومی مهمی پذیرفته شده است که با کمک آن می‌توان سیاست شهرنشینی و توسعه شهری را وضع و زمینه گسترش ادبیات برجسته در حوزه برنامه‌ریزی، معماری و طراحی شهری را فراهم کرد (ویلیامز^۲ و دیگران، ۲۰۰۰؛ نقل از دمپسی و همکاران، ۲۰۱۱). اگر طبیعت بیش از اندازه تخریب شود، انسان است که بیشترین زیان را می‌بیند. در ارتباط با توسعه پایدار در موارد بسیاری، توجه اصلی دولت تنها بر رشد اقتصادی بوده است. مفهوم توسعه پایدار در اسلام می‌تواند به عنوان تعادل و تعیین همزمان آسایش مصرف‌کننده، کارایی اقتصادی، نیل به عدالت اجتماعی، و تعادل اکولوژیکی در قالب تکامل دانش بنیان تعریف شود. توسعه پایدار نیازمند تغییرنگرش انسان‌ها نسبت به جهان است. انسان‌ها از طریق محیط و جامعه، بخشی از شبکه ارتباطات محسوب می‌شوند. انسان‌ها نمی‌توانند تأثیر کارهای خود را به بخش‌های مجزا تفکیک کنند و آن را نادیده بگیرند. ما نیاز به غلبه کردن بر موانع بین حوزه‌ها با چند حوزه‌ای کردن یا حتی داشتن نگاه فراحوزه‌ای به جهان داریم. توسعه پایدار در معنای

1. Potter.
2. Williams.

وسیع، نیاز به توجه جامع و اصولی بر زندگی انسان و جهانی که در آن زندگی می‌کنند دارد. (گیدینگز، هاپود و اوپرین، ۲۰۰۲)

مفهوم توسعه پایدار ریشه در ایدئولوژی اسلام در قرن هفتم میلادی دارد، هرچند عملاً تا قرن بیستم و تا زمانی که این ایدئولوژی به بافت مدرن برگردانده شد، این اتفاق نیفتاد. برای مثال، اسلام در قرآن و حدیث، انسان را از اسراف و استفاده بیش از حد منابع طبیعی آگاه کرده و همه را به پیروی از قوانین خود فراخوانده است. اسلام به دنبال ایجاد حس مسئولیت در انسان و آگاه کردن وی از علت خلقت خویش است و اینها همه نتیجه طبیعی قوانین اسلامند. تأکید قرآن به محیط زیست و زمین، نشانگر این است که رابطه‌ای مسئولانه بین انسان و زمین و جهان در مباحث اسلامی وجود دارد. آموزه‌های اسلامی و آیات قرآن کریم می‌توانند بینش عمیقی در مورد موضوعات زندگی و ارتباط با محیط زیست ارائه دهند. نگاه عمیق به آموزه‌های دینی متفاوت، فلسفه‌های قرون وسطایی و عقاید باستانی، به عنوان مخازن اصلی دانش بشری که همراه علم مدرن است، آشکار می‌سازد که، در کنار تنوع معنایی، اغلب آنها شامل ارتباط قوی زندگی مسالمت‌آمیز با طبیعت و با همدیگرند. این اساس منطقی آن چیزی است که ما امروزه به آن پایداری می‌گوییم (میراتو، ۱۹۹۸). در خاتمه، می‌توان گفت راه حل چالش توسعه پایدار در وجوه مشترک اقدام‌های جمعی و توازن بین ابعاد مختلف توسعه پایدار نهفته است (لئون، ۲۰۰۴). طرح مجدد مفاهیم توسعه پایدار در قالب آموزه‌های اسلامی، با توجه به اینکه مؤلفه‌های این مفهوم در بطن مفاهیم اسلامی قرار دارد، این امکان را ایجاد می‌کند که رابطه انسان - اقتصاد - محیط‌زیست در دنیای پرچالش امروزی ترمیم یافته و به حد اعتدال برسد. امید است که با استفاده از آموزه‌های حقیقی اسلام، همکاری بین افراد و دولت‌ها در کشورهای اسلامی و به تبع آن در جهان، عمیق‌تر شود و فهم، درک و استنباط صحیح، سبب ایجاد مسئولیت جمعی برای توسعه پایدار شود.

منابع

- بری، خدارحم (۱۳۸۹). «تأملی بر محیط‌زیست و پایداری آن در جهان اسلام». چهارمین کنگره بین‌المللی جغرافیدانان جهان اسلام. زاهدان: <http://www.ensani.ir/fa/content/49333/default.aspx>
- توحیدی‌نیا، ابوالقاسم (۱۳۹۱). «ارزیابی توسعه پایدار از منظر اسلامی». راهبرد یاس، ش ۳۱: ۶۳-۳۹.
- حبیبی، جواد (۱۳۸۲). «اسلام و توسعه پایدار». اندیشه صادق، ش ۱۳ و ۱۴: ۱۰۵-۱۰۰.

- روحانی نژاد، حسین (۱۳۸۲). **تعلیم و تربیت اسلامی**. قم: کوثر غدیر.
- شاه ولی، منصور و زهرا لاجینی (۱۳۸۸). «فرهنگ زیست محیطی در استفاده بهینه از آب: با تأکید بر اصول پایداری در اسلام». *مهندسی فرهنگی*، ش ۳ (۲۹ و ۳۰): ۲۸-۲۱.
- فراهانی فرد، سعید و یوسف محمدی (۱۳۹۰). «قرآن، چالش‌های زیست محیطی و مبانی نظام محیط زیست در اسلام». پژوهش‌های اخلاقی، ش ۲ (۲): ۴۳-۲۳.
- محقق داماد، مصطفی (۱۳۷۳). «طبیعت و محیط زیست از نگاه اسلام». نامه فرهنگ، ش ۴ (۱): ۸۹-۷۸.
- موسوی، سید ولی‌الله (۱۳۷۳). **سیمای انسان آرمانی از دیدگاه افلاطون، مارکسیسم، نیچه، آگزیستانسیالیسم و اسلام**. گیلان: جهاد دانشگاهی دانشگاه گیلان.
- نصری، عبدالله (۱۳۷۹). **مبانی انسان‌شناسی در قرآن**. تهران: مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر.
- Abdulrazak, S.R. & F.S. Ahmad (2014). **“Sustainable Development: A Malaysian Perspective”**. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 164: 237-241.
- Abumoghli, I. (2016). **“Sustainable Development in Islam”**. Electronic Reference. Retrieved October 6, 2015, from <http://waterwiki.net/index.php> title Sustainable Development in Islam.
- Aburounia, H.A. & M. Sexton (2006). **“Islam and Sustainable Development”**. Electronic Reference. Retrieved December 16, 2015, from <http://www.academia.edu/10325343/Islam> and Sustainable Development.
- Abu-Tapanjeh, A.M. (2009). **“Corporate Governance from the Islamic Perspective: A Comparative Analysis with OECD Principles”**. *Critical Perspectives on Accounting*, 20: 556-567.
- Adams, W.M. (1990). **Green Development**. Routledge, London.
- Afshari, R. (1994). **“An Essay on Islamic Cultural Relativism in the Discourse of Human Rights”**. *Human Rights Quarterly*, 16(2): 235-276.
- Atzori, D. (2008). **Islam and Sustainable Development**. *Equilibri*, 3: 435-450.
- Brundtland Commission (1987). **WCED**. Electronic Reference. Retrieved November 25, 2015, from <http://www.un-documents.net/our-common-future.pdf>.
- Dempsey, N.; G. Bramley, S. Power & C. Brown (2011). **“The Social Dimension of Sustainable Development: Defining Urban Social Sustainability”**. *Sustainable Development*, 19: 289-300.
- El-Ghazali, A.H. (1994). **“Man is the Basis of the Islamic Strategy for Economic Development”**. Electronic reference. Retrieved October 6, 2015, from http://ues.ac.ir/files/takmili/islamic_econ/development_man_is_the_basis_of_the_islamic_strategy_for_economic_development_by_abdel_hamid_el_ghazali.pdf.
- Elliott, J.A. (2006). **An Introduction to Sustainable Development**. Third Edition. Routledge. London.
- Fazreena, J.N. & M.M. Zuhdi (2014). **“Sustainability and Islamic Theology”**.

Conference: 2nd World Conference on Islamic Thought and Civilization: Rise and Fall of Civilization, Contemporary States of Muslim Affairs, Malaysia, 711-725.

- Giddings, B.; B. Hopwood & G. O'Brien (2002). **"Environment, Economy and Society: Fitting Them Together Into Sustainable Development"**. Sustainable Development, 10: 187-196.

- Haddad, M. (2012). **"An Islamic Perspective on Food Security Management"**. Water Policy, 14: 121-135.

- Harris, J. (2003). **"Sustainability and Sustainable Development"**. International Society for Ecological Economics Internet Encyclopedia of Ecological Economics. Electronic Reference. Retrieved December 18, 2015, from <http://isecoeco.org/pdf/susdev.pdf>

- Hasan, Z. (2006). **"Sustainable Development from an Islamic Perspective: Meaning, Implications, and Policy Concerns"**. J.KAU: Islamic Econ, 19 (1): 3-18.

- Hassan, M.K. & W.J. Hippler (2014). **"Entrepreneurship and Islam: An Overview"**. Econ Journal Watch, 11(2): 170-178.

- Holmberg, J. & R. Sandbrook (1992). **"Sustainable Development: what is to be done?"**. in J. Holmberg (ed.). Policies for a Small Planet. Earth Scan, London, 19-38.

- Izzi Dein, M. (1990). **"Islamic Environmental Ethics, Law, and Society"**. in J.R. Engel & J.G. Engel (Eds). Ethics of Environment and Development: Global Challenge, International Response. University of Arizona Press, Tempe, AZ, 189-198.

- Kamlaa, R.; S. Gallhofer & J. Haslam (2006). **"Islam, Nature and Accounting: Islamic Principles and the Notion of Accounting for the Environment"**. Accounting Forum, 30: 245-265.

- Khalid, F. (2002). **"Islam and the Environment"**. Social Economic Dimension of Global Environmental Change, John Wiley and Sons Ltd. 5: 332-229.

- Lehtonen, M. (2004). **"The Environmental-Social Interface of Sustainable Development: Capabilities, Social Capital, Institutions"**. Ecological Economics, 49: 199-214.

- Mebratu, D. (1998). **"Sustainability and Sustainable Development: Historical and Conceptual Review"**. Environ Impact Asses Rev., 18: 493-520.

- Minton, E.A.; L.R. Kahle & C. Kim (2015). **"Religion and Motives for Sustainable Behaviors: A Cross-Cultural Comparison and Contrast"**. Journal of Business Research, 68(9): 1937-1944.

- Potter, J.F (1997). **"Sustainable Development: Are We Being Conned?"**. The Environmentalist, 17: 147-148.

- Sikdar, S.K. (2000). **Technologies for Sustainable Development**. Clean Products and Processes. Editorial.